

ORIXE E SIMBOLISMO DUN MITO: AS SEREAS

Por: Teresa C. Moure Pena
(Especialista en Arte Medieval)

A serea é un dos protagonistas desa fauna fabulosa tan profusamente representada non só nos *Bestiarios* medievais senón tamén nos capiteis e canzorros da arte medieval occidental, e excepcional nos ciclos figurativos galegos de entón, nos que se constata a súa singular fortuna dende datas moi temperás. As sereas son, sen dúbida, os híbridos máis populares, ocupando un sitio de honra na arte medieval, principalmente na románica, cando menos pola frecuencia proporcional da súa figuración a respecto dos restantes seres híbridos.

As súas orixes formais non están exentas de interrogantes. En contra da opinión popular, a forma orixinaria da serea é a híbrida de muller e ave, de ordinario cabeza-cola de muller e corpo alado, cola e patas de ave. A súa imaxe ten claros precedentes na arte exipcia e sumeria, anque encarnando valores diferentes aos que lle foron atribuídos pola mitoloxía grega¹. Malia que Homero na *Odisea* non as describiu dende o punto de vista físico, pola localización da historia dase por sentado que se trata de seres mariños que habitan nunha illa e aos que chama "*magas*" (vv.56,158). Esa inespecificidade motivou que na Antigüidade se especulase sobre o seu aspecto físico, ben que tanto na arte grega dende a época arcaica como así mesmo na literatura latina, con matices de maior ou menor interese que non alteraban o esencial do deseño, a serea recibiu corpo de ave. Tanto para Servio coma para Ovidio, autores difundidísimos na Idade Media, as sereas eran doncelas con patas e plumas de ave, unha imaxe que recollerá no século VII o sabio hispalense San Isidoro de Sevilla nas súas *Etimoloxías*². Sen embargo, xa a finais do século II ou principios do seguinte, e con moita probabilidade en Alexandría, era redactado o *Fisiólogo* grego, unha obra na que dende unha perspectiva cristiá se introducía unha visión animalística que penetrará na Idade Media a través sobre todo das versións latinas -que desembocará nun

xénero novo, o dos *Bestiarios*³, alimentado tamén polas tradicións enciclopédicas- e que, no caso concreto das sereas, difundirá unha segunda forma coa parte superior do corpo de aspecto humano -non especificamente feminino- en tanto que a inferior tería aspecto de volátil⁴.

A concepción que as imaxina como mulleres pisciformes acadará, sen embargo, unha maior popularidade. Coincide coa anterior na cabeza-cola de muller, pero se diferencia porque o seu tronco é así mesmo feminino, ao que se lle engade unha cola de peixe. Temos que clarear que esta figura

mítica non aparece xamais na literatura da Antigüidade e tan só rarísimas -e discutíbeis- veces en representacións plásticas. En efecto, as imaxes destes seres metade humanos metade peixes xa figuraban como xenios fluviais en relevos hititas e asirios de inicios do primeiro milenio antes da nosa Era. Serviron de motivo ornamental dalgúns bronzes do Luristán, e de alí se filtraron moi cedo ao mundo e mitoloxía gregos, onde atendendo ao seu hibridismo se relacionarán cos tritóns e as nereidas, unha imaxe que nos permite catalogala tamén entre os descendentes da nefasta Escila -segundo a descrición

¹ Sobre os precedentes da serea alada no mundo antigo, véxase: Panofsky, E., *Tomb Sculpture*. Londres, 1964, p. 13, lám. 5-6.

² San Isidoro de Sevilla, *Etimoloxías*, ed. bilingüe de J. Oroz Reta e introducción de M. C. Díaz y Díaz. Madrid, 1982.

³ Na Idade Media, obra na que están catalogados animais, reais ou imaxinarios, que sirven como símbolos dunha significación moral ou relixiosa.

⁴ Cahier, Ch., "Le Physiologus ou Bestiaire", en *Mélanges d'Archéologie, d'Histoire et de Littérature*, Paris, II, 1851; Zambon, F., *Il Fisiologo*, Milano, 1982; *El Fisiólogo. Bestiario medieval*, trad. M. Ayrra Redín e N. Guglielmi. Introducción e notas de N. Guglielmi. Buenos Aires, 1971; Malaxecheverría, I., *Bestiario medieval*. Madrid, 1986, p. 132.

Santiago de Breixa - Silleda

virxiliana- coa súa cola de g o l f i ñ o somerxida e a cabeza asomando na superficie. Para outros autores, estes seres serían o froito dun mito estraño e afastado do mundo mediterráneo, chegando incluso

a falarse da posibilidade de que se trate de seres nados na mitoloxía nórdica e por elo completamente independentes da serea do mundo clásico⁵.

Só no século VI dC, máis en concreto no *Liber monstrorum de diversis generibus* (I,6) -que abandona os elementos de simboloxía cristiá propios do *Fisiólogo*- comeza a ser mencionada a cola de peixe⁶. O autor anónimo desta obra, a parte de considerar ás sereas "*doncelas mariñas, que seducen aos navegantes coa súa espléndida figura*", indica que "*dende a cabeza ata o embigo teñen corpo feminino, e son idénticas ao xénero humano; pero teñen as colas escamosas dos peixes, coas que sempre se moven nas profundidades*". Aparece así, por vez primeira nun texto, o deseño das sereas como seres coa parte superior de muller e a inferior de pescado. Con todo, esta nova fórmula non acadará unha aceptación xeneralizada ata o segundo cuarto do século XII, do mesmo modo que esa primeira mención latina non tería traducción vernácula ata entón con Philippe de Thaün no seu *Bestiario* (1121-1135), inaugurador de tal serie, onde sinala, a propósito da

serea, que "*vive no mar, canta contra a tormenta e chora se fai bo tempo, pois tal é a súa natureza; ten forma de muller ata a cintura, pes de falcón e cola de peixe*"⁷; a súa serea, como vemos, era un estraño híbrido de muller, falcón e peixe, sendo Gervaise, no seu *Bestiario*, de comezos do século XIII, o primeiro en ofrecer unha descrición totalmente pisciforme⁸. Pola mesma época, Pierre de Beauvais, nun intento de conciliar as dúas tradicións vixentes fala de que "*hai tres clases de sereas: dúas delas son metade muller metade peixe, e a outra metade muller e metade ave. E as tres cantan, unha con trompeta, outra con arpa e a terceira somentes coa súa voz*"⁹.

Anque entre as variantes que temos analizado a concepción que as imaxina como mulleres con cola de peixe foise impondo con progresividade dende mediados do século XII, segundo xa advertín, non chegou a desbancar totalmente ao tipo clásico. De calquera maneira, os diferentes deseños terminarán por crear unha confusión que perviviu ata os nosos días.

O significado simbólico destas sereas-peixe é, nos *Bestiarios*, o mesmo co das sereas-paxaro¹⁰.

Aínda que figuras de corpo alado e cabeza humana serviron na arte exipcia para dar forma ás almas dos mortos, na Idade Media a serea, continuamente mencionada nos *Bestiarios*, acada un sentido demoníaco e moralizante. A súa relación coa morte estriba en causar a do espírito daqueles que, coma no mito grego, escoiten o seu canto. En efecto, Homero xa presentaba ás sereas como dotadas dunha

⁷ Phipippe de Thaün, *Le Bestiaire*, ed. E. Walberg. Paris-Lund, 1900, vv. 1361-1414.

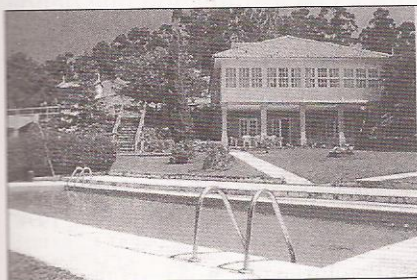
⁸ Meyer, P., "Le Bestiaire de Gervaise", *Romania*, I, 1972, p. 430.

⁹ Le Bestiaire de Pierre de Beauvais, ed. G.R. Mermier. Paris, 1917, p. 68; Bianciotto, G., *Bestiaires du Moyen Age*. Paris, 1980, pp. 34-35.

¹⁰ Para a iconografía das sereas: Jalabert, D., "De l'art oriental antique à l'art roman. Recherches sur la faune et la flore romanes, II. Les sirènes", *Bulletin Monumental*, 1963, pp. 433 e ss; Faral, E., "La queue de poisson des sirènes", *Romania*, LXXIV, 1953, pp. 433-506; Mateo, I e Quiñones, A., "Arpía o sirena: Una interrogante en la iconografía románica", *Fragmentos*, nº. 10, 1987.

⁵ Chevalier, J. e Gheerbrant, A., *Dictionnaire des symboles*. París, 1973, p. 948.

⁶ *Liber monstrorum de diversis generibus*. Libro delle mirabili diffinità, ed. e trad. italiana de C. Bologna. Milano, 1977.

O Casal

"O Casal"

M.ª José Gil Cons

El Castro - TENORIO

Cotobade (Pontevedra)

Teléfonos: 986 764 251 / 764 141

Móvil: 608 083 954 - Fax: 986 764 141

forza máxica polo seu canto agudo, feiticeiro, sonoro, meloso e docísimo (vv.44,159,183,187,192) co que engaiolaban aos navegantes. Tamén atopamos na *Odisea* a especificación da súa natureza malvada, en canto que achegarse ata as mesmas supón a morte (vv.45-46). Estas características pervivirán nos textos gregos e latinos, pasando logo á Idade Media ao través das diferentes versións ao latín do *Fisiólogo* grego, dos distintos *bestiarios* latinos e romances e das enciclopedias. O *Fisiólogo* grego, con gran fidelidade á tradición clásica, afirma que o seu canto, tan harmonioso coma o das musas, provoca que os navegantes se chimen ao mar e perezan. Formulación que se repite con máis ou menos variantes nas súas diferentes versións e que é recollida por San Isidoro para o que "*ás sereas, que eran tres, imaxínaseas cun corpo metade de doncela, metade de paxaro, dotadas de alas e de uñas; unha delas cantaba coa súa voz, outra cunha fruta, e a terceira coa lira; co seu canto atarían aos navegantes fascinados, que eran arrastrados ao naufraxio*"¹¹. Como vemos en atención ao encanto que

Catedral de Santiago de Compostela

encerraba a súa música, a serea podía portar nas súas mans un instrumento musical, como a trompa que fai sonar a que decora o friso da Portada de Praterías da Catedral de Santiago de Compostela¹².

Se pasamos ao grupo de textos que cabe denominar como *Bestiarios tradicionais*, Philippe de Thaün resalta a atracción que senten os mariñeiros pola súa voz, atenuando os seus efectos malignos por canto só provoca que o mariñeiro esqueza a súa nave e se durma. No seu *Bestiaire divin*, composto cara

1210-1211, Guillaume le Clerc, pon de relevo o canto irresistible e traizoeiro das sereas, porque obriga aos mariñeiros a dirixiren a súa nave cara a elas e, tras se durmir, recibiren a morte súbita. De maneira similar, Gervaise sinala que a doce melodía fai durmir aos navegantes, logo do que as sereas os asaltan, os despezan e os devoran.

A serea que nos describe Homero levaba xa implícitas as ideas de voluptuosidade enganosa e falsidade que logo foron reiteradas de maneira expresa polos diversos *Fisiólogos*, *Bestiarios* e outros autores. Así, o *Fisiólogo* grego convértea en símbolo do home hipócrita e falso xa que "*moitos hai que se reunen na igrexa amosando unha conducta divina, mentres que constantemente están negando a súa influencia. Na igrexa son coma homes, pero unha vez que saíron dela, convírtense en mortos. Son coma as sereas e os centauros, herexes hipócritas e de dobre vontade*". Ulises converterase así no prototipo do sabio que non se deixa seducir polos atractivos dos praceres enganosos e funestos, un simbolismo que foi adoptado polos escritores eclesiásticos limitándose a trocar a figura do sabio pola do cristián¹³.

Anque xa na Antigüidade lles foi atribuída de forma ocasional un carácter erótico, foi entre os autores cristiáns antigos onde debeu de xurdir unha variante que conecta directamente ás sereas coa luxuria. O seu carácter tentador conectou coa falsidade atribuída á muller no amor, coa luxuria, e cos perigos e fantasías da sexualidade. Ben o da a entender San Isidoro cando di que "*malia que a xente imaxina ás sereas coma monstros que, co seu canto, arrastraban aos navegantes ao naufraxio, o certo é que foron unhas meretrices que levaban á ruína aos que pasaban, e éstos víanse logo na necesidade de simular que naufragaran*". Para o sabio hispalense, o principal perigo das sereas radicaba na súa capacidade para levar á perdición aos que se deixasen seducir polos seus encantos¹⁴. Esta tradición conecta tamén co carácter luxurioso que se lle imputa a certos animais híbridos e coa asimilación que dende comezos do século XIII se fixo entre distintos animais e diversos pecados capitais, e explica as representacións ou descrições das sereas que, a causa da súa vaidosa

¹¹ San Isidoro de Sevilla, *Etimologías*, II, p. 53, (Lib. XI, 3,30-31)

¹² Moralejo Álvarez, S., "La primitiva fachada norte de la Catedral de Santiago", *Compostellanum*, XIV, 1969, pp. 623-668, esp. 644-646; Yzquierdo Perrín, R., *Arte Medieval*. Galicia Arte, vol. X, Hércules Ediciones S.A. A Coruña, 1993, p. 214.

¹³ Guerra, M., *Simbología románica*. El cristianismo y otras religiones en el arte románico, Fundación Universitaria Española. Madrid, 1978, p. 265.

¹⁴ San Isidoro de Sevilla, *Etimologías*, II, p. 53, (Lib. XI,31)

coquetería e luxuria, sosteñen un espello e míranse nel e, ás veces, tamén un peite¹⁵, como as sereas que figuran no programa escultórico da portada norte da catedral ourensá, ou as tan excepcionais da cabeceira do templo pontevedrés de Santiago de Breixa (Silleda), ataviadas estas con ricos colares, braceletes e cintos¹⁶.

Santa María de Pesqueiras

Polo que toca aos *Bestiarios* tradicionais, Philippe de Thaün, considera ás sereas como "*as riquezas do mundo*" que fan aos ricos oprimir aos pobres e se perder. Na versión que da súa obra fixo Pierre de Beauvais, este as compara cos que, por se durmir nas riquezas e praceres mundanos, son matados polos demos, anque engade que tamén simbolizan ás mulleres que atraen aos homes con aloumiños e falsas

palabras, reducíndoos á pobreza ou á morte. Guillaume le Cler asimila os enganosos cantos das sereas cos variados praceres do mundo -entre os que cita de forma expresa a luxuria- argumentando que, cando o home se durme nos mesmos, o demo, imaxe da serea, aproveita a situación para conducilo ao mal e á morte.

Como vemos, algúns dos motivos conectados coas sereas tiveron á súa vez un reflexo na arte, principalmente na medieval occidental. Pero ese é un tema que deixo para outra ocasión.

Santa María de Tebra - Tomiño

¹⁵ Malaxecheverría, I., "Animales y espejos", en *Literatura y Fantasía en la Edad Media*, ed. J. Paredes Núñez. Granada, 1989, pp. 143-146.

¹⁶ Bango Torviso, I.G., *Arquitectura románica en Pontevedra*, Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña, 1972, pp. 105-107, lám. XXXV b e c; cfr. Yzquierdo Perrín, R., "La iglesia románica de Santiago de Breixa", *Compostellanum*, vol. XXIII. Santiago de Compostela, 1978, pp. 193-214;